

Troas Bölgesi'nde Göçler, Diller ve Kültürler

Rüstem ASLAN*

Özet

Troas Bölgesi, İlk Tunç Çağı'ndan itibaren stratejik konumu nedeniyle farklı bölgelerden gelen kültürlerin göç hareketiyle karşı karşıya kalmıştır, ancak bölgenin siyasi ve kültürel olarak yazılı belgelerle tanımlanması ise Son Tunç Çağı ile olur. Son Tunç Çağı'nda Hitit İmparatorluğu'nun siyasi etkisini Batı Anadolu'ya kadar gösterir. Bu nedenle Son Tunç Çağı'nda (yaklaşık M. Ö. 1400-1200) bölgede Hititçenin bir tür Batı Anadolu'da konuşulan lehçesi olan Luwice konuşulduğu genel olarak kabul edilir. Son Tunç Çağı'nın sonrasında ise Balkan kökenli grupların Troas'a geldikleri gözlemlenmektedir. Bu dönemde Troas'da Balkan ve Anadolu kökenli yerli halkın bir arada yaşadığı kabul edilmektedir. Arkaik Dönem'le başlayan koloni çağında ise, bölgeye gelen Greklerin bir akkültürasyon süreci geçirdiklerini antik kaynaklardan anlaşılabilir.

Anahtar Kelimeler: Troas, Son Tunç Çağı, Anadolu dili, Arkaik Dönem, Koloni Çağı, Grekçe

Migrations, Languages and Cultures in the Troad

Abstract

Because of its strategic location the Troad was from the Early Bronze Age to the Archaic Period confronted with the many different immigrations. The transition to the Early Iron Age took place around 1130 BC. During this short transition period, former traditions were maintained while new elements emerged at the same time. Most scholars agreed that the settlement transformed into

* Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, rustemaslan@comu.edu.tr

another local culture. However, this settlement was also brought to an end by destruction later on, the Early Iron Age, Troy VIIb2 and VIIb3 under influence of the Balkans lasted from 1150 BC to 950 BC. The archaeological evidence shows, that these two different cultures lived in peace on the Troad. During the Archaic period, the Greeks arrived in the region. According to Herodot and Strabon, the Greeks also had a process of acculturation with the local cultures.

Keywords: *Troad, Late Bronze Age, Anatolian language, the Archaic Period, Colonial Age, Greeks*

Konumu nedeniyle Troas bölgesi tarihöncesi dönemden itibaren pekçok farklı göçle karşı karşıya kalmıştır. İki deniz (Ege ve Karadeniz); iki kıta (Avrupa ve Asya) arasındaki konumu Troas bölgesine yönelik göçlerin başka bir bölgeye geçmek için bir tür istasyon gibi değil, tam tersine bölgeye yerleşim ya da kontrol amaçlı olmasını sağlamıştır. Bu nedenle Troas bölgesi kentleri tarihöncesinden 20. yüzyıla kadar önemli savaflara sahne olmuştur. Özellikle her anlamda merkezi özelliğini binyıllarca koruyan Troia söz konusu bu durumdan, olumlu ve olumsuz anlamda etkilenmiştir.

Bu çalışmada; Troas bölgesindeki kültür ve dilleri, bölge ve bölge dışındaki yazılı buluntuların ışığında irdelenecektir.¹

Troas bölgesini bilimsel anlamda ele alan ilk ciddi çalışmalar Heinrich Schliemann'nın gezi ve kazılarıyla başlatılmıştır. Schliemann bölgede Troia ile karşılaştırılabilecek başka yerleşmelerin olup olmadığını anlamak için 1881 yılında Çanakkale'den başlayarak tüm Troas'ı kapsayan bir araştırma gezisi yapmıştır. Batıdan başlayıp, güneye doğru ilerleyen yolculuğu, İda Dağı üzerinden Çanakkale Boğazı'na kadar devam etmiştir. Schliemann'nın yanısıra başka bilimadamları da benzeri araştırma gezileri yapmış olsalar da, o gezilerin birinci amacı daha çok klasik dönem yerleşimi ve bu yerleşmelerle ilgili yazıt bulmak olmuştur.²

Troas bölgesinin modern anlamda sistemli bir şekilde araştırılması, Frank Calvert, Walter Leaf ve John M. Cook'un yapmış oldukları öncü çalışmaları olmadan gerçekleştirilemezdi. Bununla birlikte Strabon ve diğer antik dönem yazarları tarafından isimleri anılan antik kentler büyük oranda lokalize edilmişlerdir. Yine aynı şekilde Gelibolu Yarımadası'ndaki prehistorik ve klasik dönem yerleşmeleri M. Özdoğan'nın 80'li yıllarda gerçekleştirdiği yüzey araştırmaları sayesinde büyük oranda belirlenmiştir. Troia'nın yakın çevresindeki, yani Troia Tarihi Milli Parkı sınırları

1 Bu konuda özellikle Franco Chiai'nın çalışması büyük önem taşımaktadır: G. Franco Chiai, *Völker, Sprachen und Kulturen der Troas in der archaischen Zeit* iç: Olshausen – H. Sonnabend (ed), *Troia-ner sind wir gewesen' Migration in der antiken Welt.*, Stuttgart 2002.

2 Krş. J.M. Cook, *The Troad*, Oxford 1973.

içindeki yerleşmeler ise Troia Projesi'nin 90'lı yıllarda yaptığı yoğun yüzey araştırmalarıyla saptanmıştır. Bütün çalışmaların hepsi olmasa bile büyük çoğunluğunda, Schliemann'dan beri ortaya atılan sorunu, yani Troia'nın Troas ve Gelibolu Yarımadası'ndaki Son Tunç Çağı yerleşim sistemindeki rolü ve önemini cevaplamayı amaçlamıştır.

Troas ve Gelibolu Yarımadası'ndaki Troia VI ve VIIa dönemi yerleşmelerinin sayısı, İlk Tunç Çağı sonu yerleşmelerinden (Troia IV-V) daha fazladır. Bu durum hem kıyı hem de içkesimdeki yerleşmeler için geçerlidir. Troia (Troia VI / VIIa) yerleşmesi, kalesi ve savunma duvarlı aşağı kentiyle çok özel bir karaktere sahiptir.

Troas bölgesindeki Son Tunç Çağı yerleşme sisteminde dikkati çeken özelliklerden biri de, ele alınan bölgedeki o döneme ait 28 yerleşmenin, Troia I dönemi (*Denizsel Troia Kültürü*) yerleşmelerindeki, neredeyse hiç değişmeyen topografik seçim, yani yerleşmelerin hemen deniz kıyısı ya da, ona çok yakın yerlere kurulmuş olmasıdır. Genel olarak Troas bölgesindeki Son Tunç Çağı yerleşmeleri, önceki İlk Tunç Çağı yerleşmelerinin olduğu yerlerde kurulmuş ya da önceki yerleşmelerin bir devamı niteliğini kazanmıştır. Aşağı Karamenderes ovasında ise Hisarlık- Troia'nın dışında Troia VI ve VIIa dönemine ait savunma sistemi olan bir tek yerleşme Hanaytepe'dir. Frank Calvert burada yaptığı kazılarda o döneme ait bir sur duvarına rastladığını belirtmektedir. Yine Troia'nın yakın çevresindeki Son Tunç Çağı yerleşmelerinden Eski Hisarlık ve Ballı Dağ'daki yerleşmeler de savunma duvarına sahiptiler. Şimdiye kadar yapılan araştırmalarda saptanan Troas bölgesinden diğer yerleşmelerdeki savunma duvarları ise Arkaik ve Hellenistik döneme aittirler.³

Homeros'da Troia'nın çevresinde anılan yedi mezar tepesi, daha antik dönem ve yeni çağda Troia Savaşı kahramanlarıyla ilişkilendirilmiştir. Schliemann Troia'da yaptığı kazılara paralel olarak bu tümülüslerden bazılarını kazmıştır. Troas bölgesinde yaklaşık 40 tümülüs bulunmaktadır. Bunların 29'u Troia'nın yakın çevresindedir. Bu tümülüsler arasında en tanınmışları, zamansal olarak Troia Savaşı'ndan yüzyıllarca sonra yapılmış da olasalar, savaş kahramanları Akhilleus, Patraklos ve Aias'a atfedilen mezar tepeleridir. Şimdiye kadar yapılan tümülüs kazılarında bu tümülüsler arasında 6. yüzyıldan daha eskiye tarihlenen buluntu elde edilmemiştir. Dörpfeld bazı tümülüslerin etrafında bulunduğu *Gri Mal (Graue Ware)* çanak çömleğinden yola çıkarak, buraların Son Tunç Çağı'nda yapıldığını ileri sürse de, bu görüş arkeoloji dünyasında kabul görmemiştir.

Şimdiye kadar Troia'nın yakın çevresinde saptanan yerleşmeler büyüklükleriyle köy karakteri taşımalarıyla birlikte, Troia'nın güneyindeki yüksek yerlerde kuru-

3 R.Aslan – G. Bieg, 'Die Mittel-bis Spätbronzezeitliche Besiedlungen in der Troas und der Gelibolu-Halbinsel (Troia VI und VIIA)', *Studia Troica*, 13, 2003, s. 165-215.

lan yerleşmeler ise Karamenderes vadisini kontrol ederek Troia'nın korunmasına hizmet etmiştir. Aşağı Karamenderes ovasının dışındaki bölgelerde bu döneme ait çok az sayıda yerleşme tespit edilebilmiştir. Kıyı kesiminde Beşik Tepe (Kolonai) gibi burunlara kurulmuş tipik yerleşmelerden bir de Limantepe (Larisa)'dır. İçkesimde ise Savrantepe, Adatepe, Kümbet Kocabahçe ve Bayramiç yakınlarındaki Çiftliktepe'dir. Savrantepe'nin bu yerleşim sistemindeki işlevi ise Araplar Vadisi'nden Troia Ovası'na giden yolu kontrol etmektir.

Troas bölgesindeki şimdiye kadar bilinen Son Tunç Çağı yerleşmelerinin dağılımı gözönüne getirildiğinde, bu dönem için bir yerleşim hiyerarşisi rekonstrüksiyonu yapılabilir. Troas'da, aşağı kent, savuma sistemi ve arkeolojik buluntularıyla ele alındığında Troia/Hisarlık ile karşılaştırılabilecek başka bir yerleşme bulunmamaktadır. Tespit edilen yerleşmeler ise, *Denizsel Troia Kültürü* (büyük oranda Troia I dönemi) ne ait yerleşmelerin üstüne kurulmuş zayıf kültür tabakaları olan yerleşmelerdir. Bu yerleşim sistemi içinde hiç kuşkusuz Troia stratejik konumu, büyüklüğü, kalesi, binlerce yıl devam eden kültür silsilesiyle Karamenderes deltasından Bayramiç ovasına kadar olan bölgede varolan yerleşim sisteminde merkezi bir rol oynamıştır. Karaya oldukça fazla içeri giren limanı ve Skamander nehir deltası ve yakın çevresindeki bereketli tarlalarla Troia'ya zengin besin kaynakları sunabilmekteydi. Gelibolu Yarımadası'ndaki büyük höyüklerden Kilisetepe ve Edermit ovasının kuzeybatı köşesindeki Araplar, Troia ile karşılaştırıldıklarında oldukça küçük kalmakla birlikte bölgedeki ikincil merkez işlevi görmüş olabilirler. Troia'nın yakın çevresindeki yerleşmelerin işlevleri, hem Troia'yı koruyan bir dış alan oluşturmak, hem de merkezdekilere yetecek kadar tarım ürünü elde etmeye yöneliktir.

Troas bölgesinde uzun yıllardır farklı arkeologlar tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında tespit edilen çanak çömlekler arasında Troia VIIb dönemine tarihlenenlerin, bu bölgede oldukça seyrek bulunduğu ve şimdiye kadar Bozköy'deki Hanay Tepe ve Akköy'deki Adatepe'de elde edilmiştir. Bunun nedeni ise TroiaVIIb dönemine ait sıradan elyapımı çanak çömleğin yüzey araştırmalarında hemen görülmemesi ya da hatalı bir şekilde tarihlenmiş olmasında yatmaktadır.

Troia'nın yakın çevresindeki Son Tunç Çağı yerleşmelerinde TroiaVIIb dönemi çanak çömleğine az sayıda rastlanıyor olmasını şöyle açıklayabiliriz:

Troia'nın TroiaVIIa döneminde yıkılmasından sonra (yaklaşık M.Ö. 1100'ler, günümüzde de olduğu gibi, yakın çevredeki küçük yerleşmelerdeki halk, yıkılan merkezi yerleşmeye azalan nüfusun yerine göç etmiş olabilir. Bu da yerleşme silsilesinin devam ettiğine işaret etmektedir. Diğer bir olasılık ise, yakındaki yerleşmelerin Troia'nın kuşatılmasından sonra, savaş ve savaşın getireceği sonuçlardan korkarak, yerleşmeleri boşaltmış olabilecekleridir.

M.Özdoğan'ın 1982 yılında keşfettiği Gelibolu Yarımadası'ndaki Kilisetepe (Eceabat) höyüğü, Troia kalesinin yarı büyüklüğündedir ve Troia'yı kuzeyden yani, Trakyalı halkardan gelebilecek saldırılara karşı koruma işlevine sahiptir. Burada 2011 yılında G. Sazcı tarafından başlatılan kazılar hiç kuşkusuz önümüzdeki yıllarda, hem höyük hem de Troas Bölgesi'nin Son Tunç Çağı'nın sonu ve sonrasında dönemi gelişmelere ışık tutacaktır.

Son Tunç Çağı'nda Anadolu'daki genel anlamda homojen bir yapı görülmektedir. Özellikle Orta Anadolu'da politik bir güç olarak kendini gösteren Hitit İmparatorluğu, kültürel anlamda etkisini Batı Anadolu'dan, Kuzey Suriye sınırına kadar genişletmiştir. Anadolu'nun batı ve güney bölgelerinde Son Tunç Çağı'nda bazı küçük krallıkların yerel politik merkezler olarak ortaya çıktığı görülsede, bunların Hitit Büyük Krallığı'nın siyasi kontrolünde olduğu kabul edilmektedir. Söz konusu bu bölgelerde farklı diyalektler olmakla birlikte, linguistik açıdan konuşulan tek dil olarak Luwice tespit edilmiştir. Luwicenin hem Troas Bölgesi'nde hem de Milet ve Ephesos'da konuşulmuş olabileceği kabul edilmektedir.

Son Tunç Çağı'nda Troas'da lokal prens *Alaksandos*'un yönetiminde bir krallık hüküm sürmekte olduğu genel olarak kabul görmektedir. Bazı Hitit metinlerinde adı geçen prensin Homeros metinlerindeki Alexandros ile aynı kişi olabileceğiyle ilgili önemli çalışmalar söz konusudur.⁴ Troialıların konuştuğu dile ilgili araştırmalarda, bu dilin Luwice olduğu öne sürülmüştür.⁵ 1995 yılında Troia kazılarında Korfmann'ın bulduğu iki yüzünde Luwice yazılı mühür, bu tezi doğrular niteliktedir.⁶

Son Tunç Çağı'nda Batı Anadolu kıyılarındaki ortak dil (*Koiné*) ya da dillerin neler olduğunu anlayabilmek için diğer önemli buluntular ise Pylos saray arşivinden ortaya çıkan yazılı belgelerdir. Bu belgelerde Miletli, Imbrozlu, Lemnoslu ve Chioslu kadınların sarayda çalıştırıldıklarından bahsedilmektedir. Kimi araştırmacılar bu kadınların Pylos sarayına sığınmacı ya da köle olarak getirilen kadınlar olduklarını öne sürmektedirler.⁷ Tüm veriler bizlere Son Tunç Çağı'nda Ege Bölgesi'nde Anadolu halkı, Miken ve Minosluların birlikteliğinden oluşan çok dilli bir hayatın var olduğunu göstermektedir. Ege Bölgesi'ndeki bu çok dilliliği onaylayan diğer arkeolojik veri ise

4 W. Röllig, *Achaer und Troianer in hethitischen Quellen?*. Gammer-Wallert (Edit), Troia, Brücke zwischen Orient und Okzident. Tübingen 1999, s. 183-200; F. Starke, *Mliattan Önce İkinci Bin Yılın Güç Dengesi İçinde Troia. Wilusa Ülkesinin Tarihi*. Troia, Troia Projesi (Edit), Düş ve Gerçek, İstanbul 2001, s. 34-45.

5 C. Watkins, *The Language of the Troians*. M. J. Mellink (Edit). Troy and the Trojan War. A Symposium held at Bryn Mawr College October 1984. Bryn Mawr, 1986, s. 45-62.

6 D. Hawkins – D. Easton, A Hieglyphic Seal from Troia. *Studia Troica* 6, 1996, s. 111-118.

7 V. Parker, *Die Aktivaeten der Mykenae in der Ostaegeis im Lichte der Lienaeer B Tafeln*. S. Deger-Jalkotyz / S. Miller (Edit), Floreant Studia Mycenaea. Viyana 1999, s. 495-592.

Son Tunç Çağı'nda çanak çömleğin dağılım alanlarıdır.⁸ Söz konusu çalışmalarda ortak bir dile ait kültürel bir birlikteliğin (*Koiné*) Troas'tan Oniki Adalara (Dodekannes) kadar yayıldığı ve Minoslu, Anadolu ve Miken ögelerden oluştuğu öne sürülmektedir. Böylesi kültürel bir birlikteliğe işaret eden Miken çanak çömleği Batı Anadolu'daki merkezlerde de görülebilmektedir. Troas Bölgesi'nde ise Korfmann'nın 1988-2006 yılları arasında gerçekleştirdiği çalışmalarda, Troia'da lokal olarak üretilen Miken çanak çömleğinin varlığı ortaya konulmuştur. Bu Miken çanak çömleği, aynı dönemde Milet'te üretilen çanak çömleklerle ilginç benzerlikler göstermektedir.⁹ Hem Troia, hem de Milet'te lokal yapımı Miken çanak çömleğin yerli malla birlikte üretilmesi, Miken Grek yurdu ile Batı Anadolu kentleri arasında ilişkiye işaret etmektedir.

Bu dönem sonrasında, Ege Bölgesi'ndeki politik sistemin tümüyle çöktüğü tespit edilmiştir.¹⁰ Bu süreçte Hitit İmparatorluğu parçalanır, Miken merkezleri yangınla tahrip olur (Pylos, Theben, Thyris), Deniz Kavimlerinin saldırıları başlar¹¹, Trakyalı gruplar Balkanlardan Troas Bölgesi'ne girerler ve Troia VIIa kentini tahrip ederler. Trakya ve Balkan kökenli bu grupların Troas ve Yunanistan'nın Kalapoid, Sparta, Eretrias gibi farklı bölgelerinde ortaya çıkması *Buckelkeramik* (yumrucuklu çanak çömlek) buluntularıyla kendini göstermektedir.¹² Ancak ilginç olan söz konusu bu buluntuların hem Troas hem de Yunanistan'da üç kuşak sonra tümüyle ortadan yok olmasıdır.¹³ Anadolu'da yapılan çalışmalarda Troia, Daskyleion, Ephesos ve Gordion gibi çeşitli merkezlerinde *Buckelkeramik* bulunmuştur.¹⁴ Buluntuların yoğunluğu ve dağılımı nedeniyle Troas Bölgesi'nin bu dönemde Anadolu'daki merkezi bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Son yıllarda Troas Bölgesi'nde yapılan araştırma sonuçları, özellikle Troia ve yakın çevresine Trakyalı gruplar tarafından yerleşildiğinin ve lokal kültürün bir bölümünün Balkanlaştığı tezini doğrular nitelikte.¹⁵ 1988-2005 yılı Korfmann kazılarında Troia VIIa-b tabakaları arasında bulunan çanak çömlekler, söz konusu göç hareket-

8 P. Mountjoy, *Anatolien Interface in the Late Bronze Age: Mycenaens and the Kingdom of Ahhiyawa*, *AnSt.* 48, 1998, s. 447-487.

9 P. Mountjoy, *Troia Phase VI f and Phase VI g: Mycenaens Pottery*, *Studia Troica* 7, 1997, s. 269-294.

10 B. Eder, *Argolis, Lakonien, Messenien. Vom Ende der mykenischen Welt bis zur Einwanderung der Dorier*, Viyana 1998.

11 W. D. Niemeier, *The Mycenaens in Western Anatolia and the Problem of the Origins of the Sea Peoples*. S. Gitin- A. Mazar (Edit), *Mediterranean Peoples in Transition. Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE*, Symposium Jerusalem 3-7 April 1995, Kudüs 1998, s. 17-65.

12 S. Deger-Jakoltzy, *Fremde Zuwanderer in spätmikenischen Griechenland. Zu einer Gruppe handgemachte Keramik aus den Myk, III C Siedlungsschichten von Aiegeria*, Viyana 1977.

13 J. Bouzek, *The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millennium B.C.*, Göteborg 1985.

14 T. Bakır, *Phryger in Daskyleion*, R. Gusman vd. (Edit): *Frigi e Frigio*, Roma 1995, Roma 1997, s. 23.; M. M. Voigt vd., *Formation of the Phrygian state: the Early Iron Age at Gordion*, *AnSt* 50, 2000, s. 37-54.

15 R.Aslan – G. Bieg, *a.g.m.*, s. 165-215.

lerinin iki aşamada gerçekleşmiş olabileceğini ortaya koymuştur. İlk göç dalgası Troia VIIb1 katmanlarında bulunan *Barbarian Ware* olarak da tanımlanan kaba çanak çömleklerin ortaya çıktığı dönemde; ikinci göç dalgası ise ilk kez Troia VIIb2 katmanlarındaki *Buckelkeramik* çanak çömleğin görüldüğü dönemde gerçekleşmiştir.¹⁶

Gerçekleştirilen çalışmalarda Troia'daki Troia VIIb1 katmanlarında bulunan *Barbarian Ware* çanak çömleği, tüm çanak çömlek buluntuları arasında sadece %10'luk bir oranı kapsamaktadır. Ancak bununla birlikte geleneksel lokal çanak çömleğin bu süreçte düzenli olarak üretilmesinin devam etmesi; yani Anadolu *Gri Malı* çanak çömleği ve Mikenleşen kap formlarının görülmesi; Balkanlardan Troia ve Troas Bölgesine gelen bu göç hareketlerinin mutlaka felakete (savaşa) işaret eden bir olayla birlikte görülmemesi gerektiğini ortaya koymaktadır.¹⁷ Lokal kültürlerdeki devamlılık, bölgeye yeni gelenler ve bölgedeki lokal kültürlerin birarada yaşadıkları tahmini ni güçlendirmektedir. Bu döneme denk düşen Troia kentinin VIIb2 katmanlarında, *Buckel keramik*' bezeklerinin, *Anadolu Gri malında*' görülmesi, aynı zamanda bir ak-kültürasyon sürecine işaret etmektedir. Söz konusu bu veriler iki farklı etnik grubun Troia'da karışık bir şekilde yaşadığı hipotezini destekler niteliktedir. Ancak özellikle Troia VIII katmanında, M.Ö. 11-10. yüzyıla tarihlenen protogeometrik çanak çömleklerin (amphoraların) bulunması dikkat çekicidir.¹⁸ Büyük bir olasılıkla köken olarak bu kapların Yunanistan merkezi ya da Euböa'dan gelmiş olması, bir yandan Troas –Yunanistan ilişkilerinin bu dönemde devam ettiğini, öte yandan kuzey Ege'de Yunanistan anakara kökenli tüccarların ticaret ilişkisini¹⁹ göstermesi açısından önemlidir.

Konuyla ilgili sadece materyal kültür öğelerini dikkate aldığımızda, özellikle de daha geç dönem geleneğinde, sadece gri mal (*Grau Ware*) çanak çömleğin devam ettiği dikkatte alındığında; Troas bölgesine gelen Balkan orjinli grubun kültürel anlamda baskın olmadığı, hatta bir süre sonra (büyük bir olasılıkla üç kuşak sonra) lokal kültürü üstlendikleri ileri sürülebilir. Ancak materyal kültürün yanısıra Troas bölgesindeki dilsel özelliklere baktığımızda, burayla ilgili göç ve diğer kültürel olayları farklı bir açıdan değerlendirebilme şansına sahip olabiliyoruz.

Şimdiye kadar yapılan çalışmalar Troas Bölgesi'nde Tunç Çağları boyunca Anadolu kökenli grupların yaşadığını ve yüksek bir ihtimalle burada bir Anadolu dili (Lu-wice) konuşulduğunu ortaya koymaktadır. Ancak bunun yanısıra Troas Bölgesi'nde

16 D. Koppenhöfer, 'Troia VII. Versuch einer Zusammenschau einschliesslich der Ergebnisse des Jahres 1995', *Studia Troica* 7, 1997, s. 295-353.

17 J. M. Ham, *Ethnic Identity in Greek Antiquity*, Cambridge 1997, s. 111.

18 R. H. W. Catling, *The Typology of the Protogeometric and Subgeometric Pottery from Troia and its Aegean Context*, *Studia Troica* 8, 1998, s. 151-187.

19 V. R. D. Desborough, *The Background to Euboean Participation in Early Greek Maritime Enterprise*, *Tribute to an Antiquary, Essays presented to Mark Fitch*. London 1997, s. 25-40.

küçük de olsa Miken dilini kullanan grupların, bir olasılıkla üretim merkezlerinde ve Troas'ın karşı kıyısındaki adalarda yaşadığını kabul edebiliriz. Bölgeye Son Tunç Çağı'nın sonunda gelen yeni halk gruplarının Balkan kökenli olduklarını kabul edersek, bunların da Troas'da bir Balkan dili konuştuğunu öne sürebiliriz.²⁰ Bu grubun yazılı bir geleneği olmadığı bilindiği için, bölgedeki varolan yazı geleneğini üstlenmiş olabileceklerini öngörebiliriz. Bu nedenle Troas çalışmalarında lokalize edilen yerleşim isimleri, bölgede yerleşmiş Trakya kökenli gruplar konusunda bize bilgi verebilir. Bu konudaki benzeri bir çalışma pekçok bölgedeki yerli yerleşim, dağ ve nehir isimlerinin, karşı kıyıda Trakyalı isimlerle bezerlikler taşıdığını ortaya koymuştur.²¹ İlginç olan ise antik dönem yazarlarının böyle isim benzerliklerini tespit etmiş olmalarıdır. Hellenistik Dönem yazarlarından Skepsisli Demetrios, Troas'ın lokal kültür ve tarihi konusundaki eserinde bu tür benzerliklere değindiğini Strabon'dan (13- 1, 21) öğreniyoruz:

”Thrakialılara ve Troialıya ait bir çok ortak isim vardır. Örneğin: Skailar denilen Thraklar, Skaios nehri, Skailar suru gibi Troia'da da Skailar kapısı vardır. Thrakialı Ksanthoslular olduğu gibi, Troia'da da bir Ksanthos nehri vardır. Troia'da Hebrosa dökülen bir Arisbos nehri ve Thrakialıların Rhesos isimli bir kralı vardır.”

Dil coğrafyası yöntemlerine göre bu tür isim benzerlikleri ve ilişkileri tartışılan bir konu olmakla beraber, iki bölgenin birbirine tarihsel ve coğrafi yakınlığı nedeniyle isim kökenleri konusunda öne sürülebilecek bir sonuç çıkartılabilir. Yukarıda verilen örnekte de görüldüğü gibi Troas'daki pekçok isim Trakya kökenli bir isimle ilişkilendirilebiliyor. Buradan yola çıkarak Balkan kökenli grupların Tunç Çağı'nın sonunda Troas'a gelip yerleşmiş olduklarını ve bu süreç sonrasındaki bölgedeki yerel kültürlerle gerçekleşen akültürasyon ve integrasyon süreci sırasında bölgede varolan maddesel kültür öğelerini üstlenmesine rağmen, kendi kültrel kimlik ve dillerini korudukları sonucunu öngörebiliriz.

Bundan sonraki dönemde Aiollerin Troas'a gelmesiyle yine oldukça ilginç bir şekilde bölgeye yerleşen Greklerin yerleşim isimlerini üstlenmiş ve bu isimlerin Grekçe formlarını kullanmışlardır. Bu durum aynı zamanda, Demir Çağı'nın başında (M.Ö. 900'ler) buraya gelen lokal halkların, daha önceki Hellenistik kolonistlerle içiçe geçmiş oldukları sonucunu da ortaya çıkarmaktadır.²² Eski İzmir'deki arkeolojik buluntular, ama özellikle de Troas'ın farklı merkezleriyle,²³ karşı kıyıda adalardaki lokal

20 R. Katicic, *Ancient Languages of the Balkans, I-II*, Paris 1976.

21 L. A. Gindin, *Troia, Thrakien und die Völker Altkleinasien: Versuch einer historisch-philologischen Untersuchungen*, Innsbruck 1999.

22 A. M. Birasch-G. Salmeri (Edit), *Strabone e l'Asia Minore*, Perugia 2000.

23 Bkz. Aslan-Bieg, *a.g.m.*

çanak çömlek (Grau Ware) üzerindeki gerçekleştirilen araştırmalar, Aiollerin yerel konteksle uyum sağladıkları ve Gri Mal gibi bazı kültürel öğeleri üstlendikleri ve daha sonra ise teknik ve kalite geliştirdikleri anlaşılmıştır.²⁴ Lokal halklar ve kültürlerle gerçekleşen söz konusu bu barışçıl ilişkiler de aynı zamanda erken Aiol yerleşmeleri ve lokal merkezlerde tespit edilemeyen tahribat izlerini de açıklamaktadır.

Bir yer isminin başka bir isimle değiştirilmesi, kültürel siyasal etkiler gibi farklı özel linguistik öğelere bağlıdır; ancak söz konusu bu isimlerin çok sayıda kişi tarafından kullanılıyor olması, en önemli şartlardan biridir. Örneğin yeni bir grubun bir bölgeye girerek, orayı kontrol altına alması, bazı isimlerin başka isimlerin yerine kullanılmasını açıklayabilir. Çünkü bölgeye yeni gelenler güç ve üstünlüklerini, lokal kültürlerle kabul etmek isterler. Özellikle bir bölgenin başka kültüre sahip, başka dili konuşan bir yabancı halk tarafından, her zaman o bölgede yaşayan grupların başka bir bölgeye sürülmesine yol açmamaktadır. Arkeoloji ve edebiyat geleneği konusunda yapılan çalışmalar bu tür durumlarda oldukça sık olarak bir akültürasyon ve entegrasyon fenomeninin varlığını ortaya koymuştur. Örneğin koloni bölgesine yeni gelen Greklerin, sıklıkla lokal halk arasındaki kadınlarla evlendiği, arkeolojik ve edebî metinlerle çok iyi belgelenmiştir.²⁵

Eski Çağ'da oldukça yaygın olan bu fonemen üzerinde maalef çok fazla durulmamıştır. Örneğin sözkonusu bu "karışık-melezler", Güney İtalya ve Sicilya'daki Grek koloni döneminin erken evrelerinde önemli bir rol oynamıştır. Lokal kadınların bu süreçteki rollerini küçümsememek gerekmektedir, çünkü kendi çocuklarına Grekçe olmayan lokal dili de anadili olarak öğretmektedirler. Söz konusu bu çocuklar da, kültür dilleri Grekçe de olsa, iki dilli olarak büyürler. Antik dönem yazarları da bu konuda ilginç bilgiler vermektedirler. Örneğin Herodot (6- 138), Pelasglar'ın Braoron'dan kaçırıp Lemnos'a getirdikleri Atinalı kadınlardan doğan çocukların hep annelerinin dilini konuştuklarını belirtir. Benzeri bir durumda da Pausanias'da (7, 2) anlatılmaktadır. Milet'i feth edip, tüm erkekleri öldürmesi sonrasında İonyalıların Kariyalı kadınlarla evlendikleri de belirtmektedir.²⁶

Batıda koloni edilmiş bölgelerdeki en erken dönem Grek ve Finike yerleşmeleri konusunda oldukça detaylı kazı raporları ve buluntular söz konusu iken, bu durum doğudaki Hellenistik yerleşmeler için maalef çok zayıftır. Özellikle de Troas'daki Hellenistik dönem öncesindeki merkezler ve burada yaşayan gruplar konusundaki

24 Bayne, N, *The Grey Wares of North- West Anatolia in the Middle and Late Bronze Age and the Early Iron Age and their Relation to the Early Greek Settlements*, Oxford 1963. Asia Minor Studien 37. Bonn.

25 R. Van Compernelle, *Femmes indigenes et colonisateurs*, (iç) VV. AA. *Fomre di contatto e processi di trasformazione nelle società antiche*, Pisa/Roma 1983, s. 1033-1049.

26 Bkz. E. Campanile – G.R. Cardona – R. Lazzeroni (Edit), *Bilinguismo e biculturalismo nen mondo antico*, Piza 1988.

çalışmalar oldukça azdır. E. Akurgal'ın 50'li yıllardaki yaptığı çalışmalarda İzmir bölgesinde M.Ö. 11. yüzyılın sonunda Grekli denizcilerin Batı kıyılarına geldikleri konusundaki buluntuların dışında, bu konuda daha henüz somut veriler söz konusu değildir. Gerçi J.M. Cook ve N. Bayne'nin önemli çalışmaları ve Troia kazılarına paralel yapılan yüzey araştırma sonuçları olmasına rağmen, Son Tunç Çağı sonu ve Demir Çağı başlangıcındaki en erken Grek izleri konusunda, Troia dışında bölgede tarihsel ve kültürel gelişim konusunda elde net kazı sonucu henüz bulunmamaktadır.

Troas bölgesindeki lokal yer isimlerinin Grekler tarafından üstlenilmesi, bölgede batıdaki diğer koloni bölgesinde olduğu gibi, Grekler ve bölgenin yerli halkı arasında ortaya çıkan entegrasyon sürecinin barışçıl bir şekilde gerçekleşmiş olabileceğini akıllara getirmektedir. Bu yorumun ana çıkış noktası ise, yer isimlerinin üstlenilerek bölgeye gelen Grek kolonistleri tarafından kendi dillerine uygulanmış olduğu ve savaşla bölgedeki diğer grupların tümüyle bölgeden atılmış olduğu durumlarda, bu yer isimleriyle ilgili süreçlerin bu kadar uzun dönem süremeyecek olması, argümanıdır. Arkeolojik olarak pek fazla elde veri olmayan Troas Bölgesi'ndeki Arkaik Dönem'in tarihsel durum ve olayları konusunda bazı yazılı kaynaklarda oldukça faydalı bilgiler verilmektedir. Bu konudaki en önemli çalışma Strabon'un eserleridir.²⁷ Eserinde Homeros sonrasındaki Troas Bölgesi'ndeki farklı grupların gelişimini Arkaik Dönem'den Roma Dönemi'ne kadar anlatır. Amasia'lı tarihçi Strabon, bu dönemde Troas'ın farklı bölgelerinde yaşayan, ancak kesin bir yerleşim yeri olmayan halk gruplarından bahseder. Bu gruplar bir bütün olarak "Thraklar,, olarak isimlendirilmektedir (VII – IV-4):

Bithynialılarla Phrygialılar ve Mysialılar hatta Kyzikos dolayındaki Dolienler ve Mygdonlar ve Troialılar arasındaki sınırı belirlemek zordur ve her kabilenin diğerinden ayrı olduğu gerçeği kabul edilmiştir (en azından Phrygialılar ve Mysialılar hakkında şu ata sözü vardır:

"Mysialıların ve Phrygialıların sınırları aynıdır" fakat aralarındaki sınırları belirlemek zordur. Buna neden, otağa giden yabancıların barbar ve asker olmaları nedeniyle, fethedilmiş olan ülkeyi devamlı bir şekilde elde tutamamaları ve çoğu zaman göçebe olduklarından önlerine gelen halkları kovaladıkları ve sırası gelince diğerleri tarafından kendilerinin de ülkeden sürülmüş olmalarıdır. Bütün bu kabilelerin Thrak kökenli oldukları varsayılır. Çünkü Thraklar hemen öbür tarafta otururlar ve her iki taraftaki halk birbirlerinden farklı değildir.

Strabon'un verdiği bilgilerde özellikle de Phryg ve Trakyalı grupları bölgedeki Roma Dönemi hükümdarlığı'na kadar Kyzikos ve Praktion arasında, kesin olarak bir-

27 Bkz. Troas Bölgesi'ndeki lokal diller ve kültür konusundaki çalışmalar için bkz: G. Salmieri (Edit), *Strabone e l'Asia Minore*, Perugia 2000.

birinden ayrı iki grup olarak tanımlası ilginçtir. Strabon'un Roma Dönemi Troas'ı için çizdiği tabloda bölgenin iç taraflarında, yüzyıllar boyunca Greklerle ilişki içinde olmalarına rağmen, kendi dil ve kültürlerini koruyan farklı halk gruplarının yaşamakta olduğu sonucu çıkmaktadır. Daskyleion'da bulunan ve M.Ö. 6-5. yüzyıla tarihlenen Frigçe yazıtlar sayesinde,²⁸ Troas Bölgesi'nde Phryg dilini konuşan bir grubun varlığının ispatlanmış olması; bir yandan bu bölgenin *Phrygia mikra* bazı Grek yazarlar tarafından Midas'ın kontrolünde bölgenin uzantısı olarak tanımlanmasını; öte yandan da Zelea'da bulunan²⁹ M.Ö. 4. yüzyıl ait yazıtında da belirtildiği gibi, bu bölgede Phrygi nomadik grupların varlığını desteklemektedir.³⁰

Sonuç olarak, tüm bu verilere Arkaik Dönem'de Troas'da varolan dil ve halkaların rekonstrüksiyonun yapmak için, edebi metinlerdeki mitlerden de yararlanılabilir. Bu konudaki çalışmalar bölgede yaşayan Greklerin mitlerinde, Hellenlerin mitolojik öykülerde Troas'daki kültürlerle nasıl bir ilişkiye girdikleri konusunda bilgiler vermektedir. Edebi geleneklere göre Troas Bölgesi ve Kuzey Ege'yi detaylı bir şekilde ele almak, söz konusu bu bölgelerin farklı iki dönemde, farklı iki halklar tarafından yerleşilmiş olması nedeniyle, maalesef mümkün değildir.

Mitolojik öykülerin Ephesoslu Kallinos'a göre³¹ olanında, Teukrer bu bölgenin en eski halkı olarak görülmekte. Kallinos, bu grubu Grekleştirmek için, bu grubun Grit'ten geldiğini iddia eder.³² Semadirek adasından (Samothrake) kral Dardanos'un komutasından gelen Dardanoslular ise bölgede yaşayan ikinci en eski halk olarak görülmektedir.³³ Mitolojideki bu tür yapılar, Greklerin Troas Bölgesi'nde kendilerinden önceki halk grupları konusunda ne düşündüklerini ve kendileriyle bölgedeki lokal halkların nasıl birbirleriyle iç içe giderikleri konusundaki düşüncelerini ortaya koymaktadır.

Lemnos adası bu dönemde hem Grek yurdunun hem de hiç uzak olmayan Anadolu kıyılarındaki gelişmiş bir kültür merkezinin özelliği taşımaktaydı. Edebi geleneğe göre, adada, Grek geleneğine göre *Sinthoi* ve aynı zamanda *Thyrrhenoi* olarak da adlandırılan, savaşçı bir halk yaşamaktaydı. Buradaki Efestia tapınağındaki tanrıçaların ikonografisi, belirgin bir Ege etkisi göstermektedir.³⁴ *Sinthoi* olarak adlandırılan halkın Thrakya kökenli olduğu ve Tunç Çağı sonunda, Troia VII'daki

28 T. Bakır- R. Gusmani, 'Graffiti aus Daskyleion', Kadmos 33, 1993, s. 135.

29 Bkz. E. Schwyzer, *Dialectorum Graecarum Exempla Epigraphica Potiora*, Leipzig 1923.

30 A. Wittke, Kleinasion- III Geschichte. Die Frühe Eisenzeit, in: *DNP VI*, Stuttgart 1999, s. 534-536.

31 Bu öykünün aktarıla gelmiş farklı versiyonu için bkz. Strabon (13- 1- 48)

32 Herdot'a göre ise (7, 42) *Teukrois Gergythai* Troas'ın en eski halkı olarak tanımlanır.

33 Krş. D. Musti, Dardanos, iç: *Enciclopedia Virgiliana*, Roma 1984, s. 998.

34 Krş. L. Besch, *Materiali subgeometrici ed arcaici nel Nord_Egeo: esportazioni a Lemno*. İç: Qadreni della ricerca siemtifica I. Roma 1985, s. 51-64.

Balkanlaştırılma döneminde adaya geldiği ve lokal kültürü üstlenmiş olduğu öne sürülmektedir.³⁵

Semadirek adası da komşu olduğu Thrakya ve Anadolu bölgeleriyle yoğun kültürel ilişkiler içindeydi.³⁶ Nekropla kazısında Limni vasoları, adanın Arkaik Dönem'deki ticaret ilişkilerine işaret etmektedir. Geklerin adaya M.Ö. 8. yüzyılda geldikleri kabul edilmektedir.³⁷ Daha önceleri büyük bir olasılıkla Thrakyalı bir grup tarafından yerleşilmiş olan adada bu dönemde savaşa işaret eden her hangi bir tahrip izi tespit edilememiştir. Bununla birlikte adada yazının ortaya çıkması ise Greklerin adaya geldikleri döneme tarihlenmektedir.³⁸

Buraya kadar değindiğimiz konuları özetleyecek olursak; Özellikle son 10 yıldaki Troia'da yapılan kazı ve araştırmalar bize bölgedeki kültürel ve siyasi gelişmeler ile burada yaşayan grupların tanımlanması konusunda yeni veriler sunmuştur. Özellikle de Son Tunç Çağı'nın sonunu izleyen dönemlerde Balkan kökenli grupların bölgeye geldikleri, Troia ve çevresinde bir tür *Balkanlaşma* süreci yaşandığı öne sürülebilir. Yapılan incelemeler söz konusu bu grupların birkaç kuşak sonra Troia'daki lokal Anadolu kültürünü üstlendikleri ve lokal kültürel kontekslere uyum sağladıkları tespit edilmiştir. Benzeri bir gelişme de aynı zamanda Troia çevresindeki adalar ve Kuzey Ege adalarında arkeolojik olarak ortaya konmuştur. Örneğin Lemnos adası, Arkaik Dönem'de Trakya kökenli savaşçı bir grup olan *Sinthiern* tarafından yerleşilmiştir. Söz konusu bu grubun özellikle kültürel objeleri genel bir Ege etkisi göstermektedir. Semadirek adası da M.Ö. 8. yüzyıla kadar Thrakyalı gruplar tarafından yerleşilmiş ve ilk kez M.Ö. 8. yüzyılda ilk kez Grekler tarafından barışçıl bir şekilde yeniden yerleşilmeye devam edilmiştir. Tüm bu bölgede, öncelikle adalarda, özellikle de dini alanda, eski lokal kültürler, Grekleştirilerek de olsa, lokal kültür biçimleri şeklinde yaşamaya devam etmişleridir.

35 Bkz. D. Detschew, *Thrakischen Sprachreste*, Sofia 1957.

36 Bkz. S. G. Cole, *Theoi Megaloi: The Cult of the Grrad Gods at Sampthrace*, 1984 Leiden.

37 K. Lehmann, *Samothrake: Fifth Preliminary Report*, Hesperia 21, 1952, s. 34.

38 Bkz. K. Lehmann (Edit) *Samothrake 2, II*, New York, 1960.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

Strabon. Kitap XIII

Herodot. Kitap VII.

Makale ve Monografiler

Aslan, R.– Bieg, G., 'Die Mittel- bis Spätbronzezeitliche Besiedlungen in der Troas und der Gelibolu-Halbinsel (Troia VI und VIIA)', *Studia Troica*, 13, 2003, s. 165-215.

Bakır T. - Gusmani R., 'Graffiti aus Daskyleion', *Kadmos* 33, 1993, s. 135.

Bakır T. *Phryger in Daskyleion*, iç: R. Gusman vd. (Edit): Frigi e Frigio, Roma 1995, Roma 1997, s. 21-44.

Bayne, N., *The Grey Wares of North- West Anatolia in the Middle and Late Bronze Age and the Early Iron Age and their Relation to the Early Greek Settlements*, Oxford 1963, *Asia Minor Studien* 37. Bonn.

Besch L., *Materiali subgeometriche ed arcaiche nel Nord_Egeo: esportazioni a Lemno*, İç: *Quaderni della ricerca scientifica* I, Roma 1985, s. 51-64.

Birasch A. M. - Salmeri G., (Edit): *Strabone e l'Asia Minore*, Perugia 2000.

Bouzek J., *The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millennium B.C.*, Göteborg 1985.

Campanile E. –Cardona G.R. –Lazzeroni R. (Edit): *Bilinguismo e biculturalismo nel mondo antico*, Piza 1988.

Catling R. H. W., "The Typology of the Protogeometric and Subgeometric Pottery from Troia and its Aegean Context", *Studia Troica* 8, 1998, s. 151-187.

Cole S. G., *Theoi Megaloi: The Cult of the Great Gods at Samprace*, Leiden 1984.

Cook J.M., *The Troad*, Oxford 1973.

Deger S. –Jakoltzy, *Fremde Zuwanderer in spätmykenischen Griechenland. Zu einer Gruppe handgemachte Keramik aus den Myk, III C Siedlungsschichten von Aiegeria*, Viyana 1977.

Desborough V.R. D., *The Background to Euboean Participation in Early Greek Maritime Enterprise*, *Tribute to an Antiquary. Essays presented to Mark Fitch*, London 1997, s. 25-40.

Detschew D., *Thrakischen Sprachreste*, Sofia 1957.

Eder B., *Argolis, Lakonien, Messenien Vom Ende der mykenischen Welt bis zur Einwanderung der Dorier*, Viyana 1998.

Franco Chiaia G., *Völker, Sprachen und Kulturen der Troas in der archaischen Zeit*, Olshausen – H. Sonnabend (edit), 'Troianer sind wir gewesen' *Migration in der antiken Welt*, Stuttgart 2002.

- Gindin L.A., *Troia, Thrakien und die Völker Altkleinasien: Versuch einer historisch-philologischen Untersuchungen*, Innsbruck 1999.
- Ham J. M., *Ethnic Identity in Greek Antiquity*. Cambridge, 1997.
- Hawkins D. –Easton D., “A Hiegroglyphic Seal from Troia”, *Studia Troica* 6, 1996, s. 111-118.
- Katicic R., *Ancient Languages of the Balkans, I-II*, Paris 1976.
- Koppenhöfer D., ‘Troia VII. Versuch einer Zusammenschau einschliesslich der Ergebnisse des Jahres 1995’, *Studia Troica* 7, 1997, s. 295-353.
- Lehmann K. (Edit) *Samothrace 2, II*, New York 1960.
- Lehmann K., ‘Samothrake: Fifth Preliminary Report’, *Hesperia* 21, 1952, s. 34.
- Mountjoy P., ‘Troia Phase VI_f and Phase VI_g: Mycenaens Pottery’, *Studia Troica* 7, 1997, s. 269-294.
- Mountjoy P., “Anatolien Interface in the Late Bronze Age: Mycenaens and the Kingdom of Ahhiyawa”, *AnSt.* 48, 1998, s. 447-487.
- Musti D., “Dardanos”, iç: *Enciclopedia Virgiliane*, Roma 1984, s. 998.
- Niemeier W. D., *The Mycebaeans in Western Anatolia and the Problem of the Origins of the Sea Peoples*. S. Gitin- A. Mazar (Edit), *Mediterranean Peoples in Transition. Thirteenth to Early Tenth Centruies BCE*, Sympoison Jerusalem 3-7 April 1995. Kudüs 1998, s. 17-65.
- Parker V., *Die Aktiviaeten der Mykenae in der Ostaegaeis im Lichte der Liener B Tafeln*. S. Deger-Jalkotyz / S. Miller (Edit). Floreant *Studia Mycenaea*, Viyana 1999, s. 495-592.
- Röllig W., *Achaer und Troianer in hethitischen Quellen?*. Gammer-Wallert (Edit), Troia. Brücke zwischen Orient und Okzident, Tübingen 1999, s. 183-200.
- Salmieri G. (Edit), *Strabone e l'Asia Minore*, Perguia 2000.
- Schwyzler E., *Dialectorum Graecarum Exempla Epigraphica Potriora*, Leipzig 1923.
- Starke F., *Mliattan Önce İkinci Bin Yılın Güç Dengesi İçinde Troia. Wilusa Ülkesinin Tarihi. Troia*. Troia Projesi (Edit), Düş ve Gerçek, İstanbul 2001, s. 34-45.
- Van Compernelle R., *Femmes indigenes et colonisateurs*, (iç) VV. AA. *Fomre di contatto e processi di trasformazione nelle societa antiche*, Pisa/Roma 1983, s. 1033-1049.
- Voigt M. M. vd., *Formation of the Phrygian state: the Early Iron Age at Gordion*, *AnSt* 50, 2000, s. 37-54.
- Watkins C., *The Language of the Troians*. M. J. Mellink (Edit), *Troy and the Trojan War. A Symposium held at Bryn Mawr College October 1984*, Bryn Mawr 1986, s. 45-62.
- Wittke A., *Kleinasien- III Geschichte. Die Frühe Eisenzeit*, in: *DNP VI*, Stuttgart 1999, s. 534-536.